

ФУНКЦІЇ ЧАСТОК В ОКЛИЧНИХ РЕЧЕННЯХ

Галина НАВЧУК,

ВДНЗ України «Буковинський державний
медичний університет», Чернівці (Україна)
navchuk_g_v@mail.ru

FEATURES PARTICLES IN EXCLAMATION SENTENCE

Halyna NAVCHUK,

Higher State Educational Establishment of Ukraine
«Bukovinian State Medical University», Chernivtsi (Ukraine),
ORCID ID: 0000-0002-4624-1796
RESEARCHER ID: S-61-40-2016

Навчук Галина. Функции частиц в восклицательных предложениях. В статье обобщены различные подходы к определению синтаксической роли частиц, в частности показано, что они являются элементами формы предложения и имеют определенные функционально-семантические особенности. Благодаря взаимодействию частиц и знаменательных слов предложения приобретает специфическое значение (модально-экспрессивное или эмотивное). Как синтаксический формант, частица передает различные оттенки модальных отношений, дополняя, уточняя семантику других средств выражения модальности предложения.

Обосновано, что функции частиц как сегментных языковых единиц, употребляемых в восклицательных предложениях, заключаются в усилении (акцентировании) эмоций, выраженных другими языковыми средствами, или в формировании эмотивного компонента значения. Это дает основание считать их формальными синтаксическими маркерами предложений этого типа.

Ключевые слова: функции частиц, восклицательные предложения, восклицательность, эмоционально-экспрессивные значения.

Постановка проблеми та її зв'язок із важливими науковими завданнями. На сучасному етапі розвитку синтаксичної науки для лінгвістів інтерес представляють не конкретні емоції, а особливості передачі емоційного насичення висловлювання засобами мови. «Аналіз фактів мови свідчить, – як слушно вказує О. В. Добрунова, – що засоби вираження емоцій не довільні, вони значною мірою «канонізовані», проте ще не сповна вивчені й досі не систематизовані»¹. На цьому тлі по-новому інтерпретується питання засобів передачі емоційної експресії в окличних реченнях.

Так, емотивна функція мови, що реалізується в окличних реченнях, знаходить своє вираження в мовних одиницях як сегментного, так і супraseгментного рівня мови.

До сегментних мовних одиниць належать частки, вигуки, займенниково-прислівникові слова, звертання, що найбільш активно беруть участь в оформленні окличних речень. До одиниць супraseгментного рівня належать інтонація, повтори, порядок слів у реченні. Отже, окличність має розгалужену систему засобів вираження, з-поміж яких є й частки. Проте питання про емоційно-експресивне ускладнення окличних речень частками в науковій літературі трактується по-різному (суперечливо), тому залишається відкритим. Виходячи із цього, **мета нашого дослідження** – проаналізувати

функції часток як засобу вираження емоційної експресії у структурі окличного речення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми. У граматиці традиції виділяють кілька функцій часток, зокрема такі, як підсилювально-видільна, емоційно-експресивна, слово- та формотворча. Відповідно до виконуваних функцій дослідники поділяють частки на словотворчі й формотворчі та фразові (модальні). При цьому перших називають синтетичними морфемами, а другі кваліфікують як аналітичні синтаксичні морфеми². Останнім часом у зв'язку з розвитком актуального членування, що має безпосередній вихід у комунікативний синтаксис, висунуто ідею про комунікативну функцію часток. У фаховій енциклопедії «Українська мова» зазначено, що частки виконують дві основні функції – комунікативну і пов'язану з нею формотворчу³. До тих, що виконують комунікативну функцію, зараховано питальні, спонукальні, бажальні, ствердні, заперечні. Крім того, виділено й розряди часток (обмежувально-видільні, підсилювально-видільні, зі значенням припущення, сумніву, непевності щодо вірогідності повідомлюваного), що підсилюють головне у висловлюванні, супроводжуючи відповідні члени речення, тобто виділяють чи підкреслюють тему або рему при актуальному членуванні.

У «Курсі сучасної української мови»

¹ Dobrunova O. V. "Vliyanie emotsional'nogo faktora na sintaksicheskoe oformlenie vyskazyvaniya" [The impact of emotional factors in the design of syntax statements. Collections of the Scientific Labor], *Sbornik nauchnykh trudov*, Moskva, 1988, Vyp. 313, P. 15.

² Bezpozasko O. K., Gorodens'ka K. G., Rusaniv's'kij V. M. Gramatika ukrajins'koyi movi. Morfolohiya: Pidruchnik [Ukrainian grammar. Morphology: Tutorial], K.: Libid', 1993, P. 309, 312; Vihovanets' I. R. Prijmennikova sistema ukrajins'koyi movi [Prepositional system Ukrainian language], K.: Naukova dumka, 1980, P. 16.

³ Ukrajins'ka mova: Entsiklopediya [Ukrainian: Encyclopedia], Redkol.: Rusaniv's'kij V. M., Taranenko O. O. (spivgolovi), Zyblyuk M. P. ta in., K.: «Ukrajins'ka entsiklopediya», 2000, P. 723-724.

М. А. Жовтобрюха та Б. М. Кулика всі частки за своїм значенням поділено на такі основні групи: 1) ті, що виражають різні смислові відтінки значення слів і речень (вказівні, означальні, обмежувально-видільні, підсилювально-видільні); 2) модальні (модально-вольові, стверджувальні, заперечні, питальні); 3) емоційно-експресивні⁴.

Подібну класифікацію часток, хоча й дещо змінену, подає С. Є. Доломан у «Сучасній українській мові» за редакцією О. Д. Пономарева. Обмежувально-видільні й підсилювально-видільні частки дослідник об'єднує в одну групу – видільні частки, а з-поміж емоційно-експресивних виокремлює експресивно-підсилювальні⁵.

Оскільки предметом нашого розгляду є окличні речення, що містять частки, увагу привертає подана в «Курсі сучасної української мови» за редакцією І. К. Білодіда класифікація фразових часток за їх функціонально-семантичними особливостями, де виділено розряд оклично-підсилювальних часток, які у вищезгаданих класифікаціях іменуються емоційно-експресивними⁶.

Розряд окличних часток, а не емоційно-експресивних, виділяють К. Г. Городенська й М. Я. Плющ⁷.

Групу окличних часток виділяють і автори «Граматики української мови» О. К. Безпояско, К. Г. Городенська, В. М. Русанівський. З урахуванням комунікативного підходу до витлумачення функціонального статусу часток вони зазначають, що у створенні комунікативних типів речень беруть участь відповідні частки й інтонація, зокрема у створенні розповідних речень – ствердні й заперечні, питальних – питальні, спонукальних – спонукальні, окличних – окличні частки. Тут ми натрапили на деяку невідповідність тодішнім синтаксичним дослідженням, згідно з якими окличні речення не виділяли поряд із розповідними, питальними й спонукальними під час класифікації за метою висловлювання, а розподіляли між усіма класами цих речень. Проте якщо взяти до уваги той факт, що існують такі різновиди окличних речень, які за своїми структурними і трансформаційними можливостями не в усіх випадках співвіднесені зі структурами неокличних речень (це речення вигуківого характеру, вокативні, структурно незавершені емоційні речення, нечленовані побудови й ін.), то їх твердження є цілком виправданим. Існування таких речень, ймовірно, і стало підставою для виділення авторами «Граматики української мови» окличних на одному рівні з такими функціонально-синтаксичними типами, як розповідні, питальні й спонукальні речення, а відповідно до цього й окличних чи оклично-підсилювальних часток. Та зважаючи на те, що в сучасних граматиках і підручниках із синтаксису питання про

існування в мові особливого структурного типу власне-окличних речень поки що не знайшло належного висвітлення, доцільно було б, на нашу думку, послуговуватися термінами «емоційно-експресивні» й «емоційно-підсилювальні» частки, аніж «оклично-підсилювальні», що усувало б непорозуміння. Тим більше, що за певних обставин (інтонація, контекст) частки інших кваліфікаційних груп (наприклад, видільні, вказівні, приєднувальні тощо) також можуть підсилювати емоцію чи безпосередньо брати участь у створенні емоційної експресії окличних речень, тобто бути виразником окличності⁸.

Виклад основного матеріалу дослідження. З вищенаведеного випливає, що частка є елементом форми речення і має певні функціонально-семантичні особливості. Завдяки взаємодії часток і повнозначних слів речення набуває специфічного значення (модально-експресивного чи емотивного). Як синтаксичний формант, частка передає різні відтінки модальних відношень, доповнюючи, уточнюючи семантику інших засобів вираження модальності речення. Наявність їх у мовленні надає висловлюванню особливої чіткості, гнучкості⁹. Також, як зауважує О. М. Покидько, «частку певною мірою можна вважати означенням, але таким, що характеризує предмет, особу чи явище не тільки з погляду відношення до дійсності (об'єктивна модальність), а й з погляду емоційності, ставлення мовця до цього предмета, особи чи явища (суб'єктивна модальність)»¹⁰.

Частки, що беруть участь у вираженні емотивного значення, можна розділити на дві групи: 1) ті, що підсилюють афективне значення; 2) ті, що безпосередньо беруть участь у формуванні цього значення: сумніву, змішаного з несхваленням, несхвалення, подиву, схвалення і замилювання, іронічного ставлення тощо. Проте треба зазначити, що на сьогодні немає єдиного погляду на функції часток першої групи: одні виділяють підсилювальну функцію, інші – функцію акцентування, треті – функцію актуалізації тощо.

Підсилюють афективне значення такі підсилювально-видільні й обмежувально-видільні частки української мови, як: *аж, навіть, таки, же (ю), і (й), хоч (хоча б, хоч би), тільки, лише (лиш, лишень), виключно* та ін. Уже сама назва цієї групи часток свідчить про їх роль у реченні – підсилення основного значення або акцентування, тобто розподіл у реченні різних наголосів (акцентів). Інтонаційне виділення може здійснюватися за допомогою просодичних засобів (посиленого наголосу, пауз, темпу – окремо або комплексно) і ґрунтуватися на смисловому виділенні слова, з яким поєднується в реченні підсилювально-видільна чи обмежувально-видільна частка¹¹.

Більшість названих часток не має чітко визначеного

⁴ Zhovtobryuh M. A., Kulik B. M. Kurs suchasnoyi ukrayins'koyi literaturnoyi movi [The course of modern Ukrainian literary language], K.: Visha shkola, 1972. Ch. I., P. 387.

⁵ Suchasna ukrayins'ka mova: Pidruchnik dlya studentiv gumanitarnih spetsial'nostej vishih zakladiv osviti [Modern Ukrainian Language: Handbook for students of humanities institutions of higher education], K.: Libid', 2001, P. 214-216.

⁶ Suchasna ukrayins'ka literaturna mova. Morfologiya [The modern Ukrainian literary language. Morphology], K.: Naukova dumka, 1969, P. 501-513.

⁷ Bezpozasko O. K., Gorodens'ka K. G., Rusanivskij V. M. Gramatika ukrayins'koyi movi. Morfologiya: Pidruchnik [Ukrainian grammar. Morphology: Tutorial], K.: Libid', 1993, P. 308, P. 313; Suchasna ukrayins'ka literaturna mova: Pidruchnik [The modern Ukrainian literary language: Textbook], K.: Visha shkola, 2001., P. 308.

⁸ Navchuk G. V., Shinkaruk V. D. Formal'no-sintaksichni ta funktsional'no-semantichni osoblivosti oklichnih rechen': Monografiya [Formal syntactic and semantic features functional and exclamation sentences. Monograph], Ternopil': Aston, 2007, P. 46.

⁹ Simonova K.S. "Funktsiyi stverdzhuvail'nih chastok v ukrayins'kij movi" [Functions of affirmative shares in Ukrainian], *Ukrayins'ka mova j literatura v shkoli*, 1980, № 1., P. 18.

¹⁰ Pokid'ko O. M. "Intonatsijna funktsiya pidsilyval'no-vidil'nih chastok v ukrayins'kij movi" [Intonation intensive-excretory function of particles in the Ukrainian language. Linguistics], *Movoznavstvo*, 1991, № 1., P. 34.

¹¹ Ibid., P. 33-34.

місця в реченні. Частина може стояти на початку речення, в середині, в кінці, безпосередньо біля слова, до якого вона відноситься, і розміщуватись дистантно. Напр.: *Що ж, тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив!* (Леся Українка); *Тільки знаю, витримують снасті – бурю зустрічали й не таку!* (А. Малишко); *Все ж таки прийшов!* (В. Бандурак); *Й нарешті таки сталося!* (Є. Гуцало); *Одна лише людина заступилась!* (О. Довженко).

Частина може стосуватися одного слова, словосполучення або всього речення в цілому чи предикативної частини складнопідрядного речення тощо. Напр.: – *Кинь се геть! Навіть не дивися на се! То сміття! То дурниці від першого слова до останнього!* – кричав Міхонський (І. Франко); *Навіть дихалося легше!* (О. Гончар); *Аж люблю глянуть, як ідуть!* (Т. Шевченко).

Простежимо функціонування окремих часток цієї групи.

Акцентуаційну функцію виконують частки *тільки, лише (лиш, лишень)*, що підсилюють побажання або ймовірну можливість. Вони не мають закріпленого за ними місця в реченні, проте найчастіше займають позицію разом з виділюваним компонентом на початку речення або починають односкладне чи двоскладне речення. Напр.: *Де тільки не закладали наші будівельники перший камінь велетенських споруд!* (І. Цюпа); *Тільки солов'ї десь приповідали!* (Ю. Федькович); *Тільки підійди!* (В. Стефанік); *А хороші тоті галицькі легіні, хороші! – лиш стань та дивися!* (Ю. Федькович)..

Частина *навіть* підсилює слово або словосполучення, якого вона стосується, займаючи місце у препозиції. Напр.: *Навіть не захотіла й на дитину подивитися!* (В. Бандурак); *Таж навіть я маю вашу фотокартку!* (Ірина Вільде); *Навіть гроші у купіль поклали!* (В. Бандурак).

Частина *ж (же)* підсилює емоцію, що виражається у реченнях, де головний член має якісно-оцінне значення або виражає ступінь вияву дії. Напр.: *До чого ж гарно й весело було в нашому городі!* (О. Довженко); *Гей, Джуро! Ану ж бо покажи цьому!* (П. Загребельний); *Темна ж ваша путь, громадянко, й непрогресивна!* – скаже голова (М. Куліш).

Подібну функцію виконують частки *адже, вже*: у препозиції вони підсилюють експресивність висловлювання, особливо у сполученні з іншими частками. Речення, до складу яких входять ці частки (найчастіше односкладні за своєю структурою), містять додаткові відтінки оцінної кваліфікації певних фактів, явищ. Напр.: *Чудні дорослі! Адже ж йому уже сьомий рік пішов!* (О. Іваненко); – *Чи у людей паруються навечно? – Та вже ж навек!* (Леся Українка)..

Для акцентування на афективному волевиявленні вживається частина *та*, яка починає речення і може бути ускладнена іншими частками, що йдуть за логічно виділеним словом. Напр.: – *Та годі-бо, годі!* – каже брат. – *Бо це мене задушили* (Ю. Федькович); *Та ти що!* – аж підскочив хмизонос. – *Та хіба ж можна від такого! Та ви знаєте, що до гостя Кокори весь Київ би пішов у слугування!* (П. Загребельний); *Та до порядку ж!*.. (В. Винниченко); *Та годі тобі, пане отамане!* (М. Старицький).

Другу групу складають частки, що безпосередньо беруть участь у формуванні семантики афективності. Це, зокрема, такі: *от, ото, ось, ще і (й), іще, іще й, що за, що то за, що там за, то що ж то за* та ін. Здебіль-

шого вони служать для вираження схвалення, несхвалення, подиву, побоювання, сумніву, іронічного ставлення, погрози тощо.

У формуванні значення несхвалення беруть участь частки *от, ото, ось* у сполученні з дієсловом. Напр.: *От бачиш!* – з докором сказала жінка (В. Стефанік); *От бачите!* (І. Нечуй-Левицький); *Ото дався тобі взнаки князь Єремія!* (І. Нечуй-Левицький); *От до чого дійшлося вже!* – промовив Тишкевич (І. Нечуй-Левицький).

Цю ж функцію виконують також частки *ще і (й), іще, іще й* у препозиції односкладного речення чи в інтерпозиції при повнозначному слові, що виступає головним членом речення. Напр.: *Ой лишенько! Іще не починала!* (Леся Українка); *Іще чого! Потрібне те грання!* (Леся Українка); *Ще й не питай!* (Леся Українка); *Не написав ще! А ж обіцяв!* (М. Рудницький).

У номінативних реченнях ці частки переважно знаходяться на початку конструкції. Їм може передувати сполучник *а*, що служить для ствердження невідповідності. Напр.: *Так вчинити! А ще й подруга!* (В. Шевчук); – *Питіє люблю!* – закричав купець. – *А ще й жон вельми!* (П. Загребельний).

Віддієслівна частина *диви (бач, ба)* самостійно або у сполученні зі словами *як, який, скільки* формує також формує значення несхвалення. Напр.: *Бач якого наробив клопоту та шкоди!* (Марко Вовчок); *Бач, який ти, Деві!* (Леся Українка); *Диви який розумний!* (В. Бандурак); *Дивись, які! Карамзіна, бачиш, прочитали!* (Т. Шевченко).

Частки *що за, що то за, що там за, то що ж то за* та ін. можуть брати участь в оформленні речень як зі значенням несхвалення, так і омонімічних конструкцій зі значенням замилювання, подиву. Значення мовної одиниці в таких випадках з'ясовується з контексту. Найчастіше вони починають речення, що виражає оцінку характеристизацію об'єкта мовлення. Напр.: – *Мені Охрім заплатить!* – *Ой, що то за гешефт!* (М. Старицький); *Що за нахаба!* (І. Нечуй-Левицький); *Чоловіка може шлях трафити, що це за темний народ!* (Ірина Вільде); *Що за кривда, що за несправедливість!* (Ірина Вільде); *Що ж то за держава, де талант беруть під підозру!* – *гірко всміхнувся князь* (П. Загребельний).

Значення несхвалення може виражатися за допомогою частки *вже (уже)*, що стоїть на початку речення, а також частки *ну й*. Напр.: *Вже тих сопілок до лиха маєш!* (Леся Українка); *Ну й життя настало!* (Остап Вишня); *Ой дорога! Ну й шлях! І побий же тебе лихая година!* (Остап Вишня).

Значення схвалення, замилювання може виражатися за допомогою часток *ось, ото, от, ну й*, що передують іменнику, дієслову або прислівникові. Зі значення підсилення функціонують частки *то, бо*, що приєднується до головного члена речення. Напр.: *Ото рація! Чому би не заспівав?* (Ю. Федькович); *Ей, то ж то був-бо раз і коник уже!*.. (Ю. Федькович); *Ну й хорош ж отут! Дивіться, мов мур зелений та живий!*.. (Остап Вишня).

В іменникових (номінативних) конструкціях після часток *ось, ото, от* може вживатися слово *це*, що виконує акцентуаційну функцію. Напр.: *Ось це оптимізм!* (І. Багрянний). Це ж значення може передаватися за допомогою частки *що за*, яка сполучається зі словами, що мають сему позитивної оцінки. Напр.: *Що за краса! Леле! Що за платтячко! Ніби в королеві!* (Д. Павличко).

Для вираження подиву використовується частина *ну*

й, що найчастіше оформлює односкладні, рідше – дво-складні речення, знаходячись у препозиції. Напр.: *Ну й хлопець! Красень!* (І. Котляревський); *Ну й калюжа! Ну й мастак!*

Значення подиву може формувати частка *ти диви* й под., займаючи місце на початку речення. Напр.: *Ти диви, живий, їй-бо поворухнувся!* (Л. Костенко); – *Чи ба, як у око впала!* (М. Старицький). У розмовному мовленні, для якого властивою є незаміщеність синтаксичної позиції, частка *ти диви*, що виражає подив, може стати самостійним реченням.

Подив, викликаний тим або іншим явищем, може виражатися за допомогою частки *що за*, яка знаходиться у препозиції. Напр.: *Але в чому річ? – думав він. – Що за глупота! Це ж найсправжніша патологія!* (М. Хвильовий); *Що за диво! Ані одного – кажу тобі, ані одного будяка з тих гордих велетів, що тут уперед пишалися такими густими лавами та островами* (І. Франко).

Здивування, викликане тим або іншим явищем, може виражатися за допомогою часток *що за, от (ось) тобі*, які знаходяться у препозиції. Напр.: *Але в чому річ? – думав він. – Що за глупота! Це ж найсправжніша патологія!* (М. Хвильовий); *Що за диво! Ані одного – кажу тобі, ані одного будяка з тих гордих велетів, що тут уперед пишалися такими густими лавами та островами* (І. Франко); *От тобі й повеселилися! І чого ж було лізти?* (В. Бандурак); *От тобі й Абрам Мойсейович!* (І. Нечуй-Левицький).

У формуванні речень зі значенням сумніву беруть участь частки *невже, чи не вже*. Вони завжди перебувають на початку односкладних або двоскладних речень. Для реалізації значення сумніву ці конструкції повинні допускати альтернативну відповідь. Напр.: *Не вже за шість місяців (навіть якби й не смітник тут був!) можна збудувати ціле місто!* (Остап Вишня).

Іронічне ставлення може бути виражене за допомогою часток *ото, от ще (отсе)*, які займають препозицію стосовно іменника чи дієслова. Напр.: *Ото дівка, як жовняр! Отак її!* (І. Франко); *Отсе раз дівка! – шептали між собою. – Що сама парубків зачіпає!* (Н. Кобринська); *Чи ти ба! Ото настрахав!* (І. Нечуй-Левицький); *Ото мені клопоти – князем бути!* (П. Загребельний).

Висновок. Підсумовуючи сказане, можна зробити висновок про широкий діапазон часток, які беруть участь у вираженні окличності. Їх функції полягають у підсиленні (акцентуванні) емоцій, виражених іншими мовними засобами, та у формуванні емотивного компонента в семантиці речення. Експресивність, властива часткам, уживання їх переважно на початку речення допомагають мовцю здійснити ілюктивну мету – привернути увагу слухача(ів). Це дає підстави вважати їх формальними синтаксичними маркерами речень цього типу.

Подальші дослідження сприятимуть вичерпному й несутверчливому трактуванню функцій часток в окличних реченнях з урахуванням комунікативного підходу

Navchuk Halyna. Features particles in exclamation sentence. This article summarizes various approaches to determine the syntactic role particles, in particular found that the proportion of an element form sentences and has some functional and semantic features. The interaction of particles and a full-blown word sentence takes a specific value (modal expressive or emotive). As syntactic formant share conveys different shades modal relations, adding, specifying the semantics of other means of expressing modality

sentence. Their presence in broadcasting provides expression specific definition of flexibility.

Substantiates the expediency of allocation of researchers or exclamation exclamation-reinforcing particles, as in modern research exclamation sentences are considered on a par with functional-syntactic types like narrative, persuasive and interrogative sentences.

Proved that functions as segment shares linguistic units, used in exclamatory sentences are to gain (emphasize) the emotions expressed by other linguistic means or in forming emotional component values. This suggests their formal syntactic markers sentences of this type.

Key words: functions particles exclamation sentence oklychnist, emotionally expressive value.

Навчук Галина Василівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри суспільних наук та українознавства Буковинського державного медичного університету, автор близько 130 праць наукового, навчально-методичного та публіцистичного характеру, з яких 1 монографія, 3 розділи до двох колективних монографій, 5 навчальних та навчально-методичних посібників з грифом МОН та МОЗ України. Коло наукових інтересів: українознавство в системі вищої освіти, проблеми впорядкування української медичної термінології, культура мовлення медичного працівника, національно-мовне виховання у ВНЗ, категоріальна граматики української мови.

Navchuk Halyna – Candidate of Philology, Associate Professor of Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of Higher State Educational Establishment of Ukraine «Bukovinian State Medical University»; she is the author of about 130 scientific, educational and critical publications, including 1 monograph, 3 sections in 2 monographs, 5 educational and teaching issues, which was approved by the Ministry of Education of Ukraine and the Ministry of Health of Ukraine. Research interests: Ukrainian, linguistic and cultural studies, problems of the research of Ukrainian medical terminology, the national language education in universities, categorial Ukrainian grammar.

Received: 15-01-2017

Advance Access Published: April, 2017

© H. Navchuk, 2017